

ЗЕМЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ: ПИТАННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ

Золотарьова Н.І.

кандидат юридичних наук,

професор кафедри адміністративної діяльності

Національної академії внутрішніх справ

В статті розглядаються питання сучасного стану охорони земель в Україні. Показані факти злоупотреби службовим положенням окремих керівників органів влади та місцевого самоврядування, способи присвоєння земельних ділянок, виділення їх в рекреаційних зонах, привласнення до відповідальності за правопорушення.

Some cases of abuse of office by certain heads of government and local self- government are reported such as land appropriating, allocating plots in the recreational areas, prosecuting for the offence.

В статті розглядаються питання сучасного стану правової охорони земель в Україні. Показані факти зловживань службовим становищем окремих керівників органів влади та місцевого самоврядування, способи привласнення земельних ділянок, виділення їх в рекреаційних зонах, притягнення до відповідальності за правопорушення.

Ключові слова: земля, ґрунти, правова охорона, безпека довкілля.

Законодавець дає докладний перелік об'єктів правової охорони у ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», серед яких земля названа найпершим.

У мовному значенні земля це верхній, поверхневий, ґрунтовий шар нашої планети [1, 608]. Законодавче визначення землі дає Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV «Про охорону земель», у якому зазначається: «земля - поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею» [2, ст. 1]. Конституція України в ст. 13 відносить землю до об'єктів власності Українського народу. Разом з тим в ст. 14 передбачає набуття права власності на землю також громадянами та юридичними особами, що здійснюється тільки відповідно до закону. Законодавець визначив землю національним багатством України і, згідно ст. 1 Земельного кодексу України, назвав її в якості об'єкта, що перебуває під особливою охороною держави. Відповідно до Земельного кодексу (ст. 4) цей кодифікований документ є основним нормативно-правовим актом, який регулює земельні відносини, і всі інші правові акти видаються з урахуванням його норм [3]. Законодавство передбачає, що охорона земель може здійснюватися різними заходами, у тому числі з допомогою прийняття норм права та шляхом їх реалізації, адже стаття 1 Закону України «Про охорону земель» констатує, що «Охорона земель - система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення» [2, ст. 1]. Правові заходи можуть проявлятися в прийнятті норм адміністративного права, направлених на регулювання й захист землі.

Потрібно відрізнити поняття охорони землі від поняття охорони ґрунтів. Охорона ґрунтів є складовою більш об'ємного явища – охорони землі. Законодавець визначив поняття як самого ґрунту, так і його охорони. В ст. 1 Закону України «Про охорону земель» записано, що ґрунт - це природно-історичне орґано-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості, а охорона ґрунтів є системою правових, організаційних, технологічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпеченням екологічної безпеки довкілля [2, ст. 1].

Усі землі, що знаходяться в межах України, складають єдиний земельний фонд держави. Хоча власність і інші права на земельні ділянки здійснюються в різних формах, суспільство несе відповідальність за їхній стан, використання й охорону. Органам виконавчої влади належить провідна роль у забезпеченні охорони і раціонального використання земель - вони організують і здійснюють землевпорядження, ведуть земельний кадастр і моніторинг земель, державний контроль за використанням земель, вирішують земельні спори. Однією із основних функцій управління земельним фондом є класифікація земель за категоріями в залежності від їхнього цільового призначення. Це дозволяє не допускати без достатніх підстав переведення їх з однієї категорії в іншу, здійснювати контроль за режимом використання земель у залежності від їхнього цільового призначення. Стабільність цільового призначення земель, збереження насамперед сільськогосподарських земель, а також недопущення їхнього необґрунтованого переведення в

менш ефективні форми використання завжди були основними принципами права [2, ст. 3]. Згідно ч. 1 та ч. 2 ст. 22 Земельного кодексу України землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. До них належать а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги); б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісгосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [3]. Нажаль, площа земель, наданих для сільськогосподарського виробництва, щорічно скорочується на тисячі гектарів. Планове скорочення цих земельних площ сільськогосподарського виробництва, якщо воно є економічно обґрунтованим, не є порушенням норм права, в той же час стихійне скорочення таких угідь порушує вимоги законодавця.

Найпоширеніші порушення земельного законодавства проявляються в незаконному відчуженні земель державної або комунальної власності, забруднення та псування земель, використання їх всупереч призначенню, зняття і перенесення ґрунтового покриву.

Прокуратурою України з приводу незаконних посягань на природоохоронне законодавство у 2010 р. порушено 1214 кримінальні справи [4, 46], за адміністративні правопорушення у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури у 2010 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності 209371 правопорушників, причому за даними Державного комітету статистики України у цій сфері з року в рік просліджується тенденція зростання кількості порушень адміністративного законодавства. Так у 2006 р. до адміністративної відповідальності за такі правопорушення було притягнуто 176087, 2007 р. – 187039, 2008 р. – 220224, 2009 р. – 221216 осіб [5].

Згідно частини 2 ст. 3 Земельного кодексу України розпоряджаються землею Ради народних депутатів, які в межах своєї компетенції передають землі у власність або надають у користування та вилучають їх. Однак, як свідчить досвід роботи рад, вони не завжди дотримуються законодавства при розподілі земель або їх відчуженні.

Так, у квітні 2011 р. на засіданні Київради голова КМДА Олександр Попов заявив, що в період з 2007 року до липня 2010 року кияни втратили 3500 гектарів землі, оцінна вартість яких досягає 75 млрд. грн. А в бюджет внесено лише 4 млрд. грн. Щодня, включаючи свята й вихідні, у киян відбирали 2,5 га землі. Кияни втратили 34% від загальної площі парків, скверів, лісів. О. Попів допускає, що незаконні дозволи на землепорядку документацію при відведенні земель у столиці надавали секретар Київради Олесь Довгий або сам мер Леонід Черновецький [6]. Причому, в незаконному відчуженні землі використовувалися різні способи, у тому числі виділення ділянок підставним особам з подальшим їх переоформленням на заінтересованих осіб. Наприклад, прокуратура м. Києва порушила кримінальну справу за фактом шахрайства групою осіб, яке потягло за собою незаконне вилучення земельних ділянок із власності територіальної громади Києва. Як повідомила прес-служба прокуратури, результатами перевірок виявлено, що Київська міська рада в 2008 році роздала 25 земельних ділянок на території мікрорайону Жуляни в Солом'янському районі столиці "підставним" особам. Група осіб збирала заяви громадян, заплативши кожному грошову винагороду в розмірі до 300 гривень. Ці заяви й інші документи згодом використовувалися як прикриття для незаконного одержання земельних ділянок [7].

Незаконне відчуження землі мало місце в різних місцевостях країни, але найчастіше це траплялося біля крупних міст та в курортних місцевостях. Так, з лютого по вересень 2010 р. за даними Головного управління Держкомзему в Харківській області порушеннями земельного законодавства завдано збитків державі на 9,39 млн гривень. За цей час спеціалісти обласного управління Держінспекції з контролю за використанням та охороною земель виявили 6195 порушень земельного законодавства [8]. Наприклад, у листопаді 1999 року державному підприємству, що дислокується в Харкові, було надане право на постійне користування землею загальною площею понад 224 гектари на території двох сільських рад згідно з державними актами на право постійного користування землею. Підприємство з 2005 р. перебуває у підпорядкуванні Мінагрополітики. У порушення вимог статуту цього підприємства й вимог статей 141, 142 Земельного кодексу України, в грудні 2007 року директор підприємства, призначений в 2005 році на посаду строком на п'ять років, направив лист у райдержадміністрацію із проханням припинити право постійного користування держпідприємством цими земельними ділянками. Клопотання райдержадміністрацією було задоволено з прийняттям відповідного рішення. Нормативна грошова оцінка земель перевищувала 2 млн. 437 тис. грн. Вони були переведені в землі запасу сільськогосподарського призначення. Але цей керівник від свого імені, переслідуючи власні особисті інтереси, звернувся до райдержадміністрації із заявою надати йому в особисте користування ті земельні ділянки, від яких він відмовився як директор державного підприємства. Розпорядженням райдержадміністрації понад 183 гектари ріллі було передано цьому

громадянинові для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Таким чином, без узгодження з міністерством, яке не мало намірів відмовлятися від земель сільськогосподарського призначення, що перебували в постійному користуванні державного підприємства, вони незаконно були вилучені з його постійного користування, і державним інтересам були нанесені суттєві збитки [9].

Ще є приклади порушень земельного законодавства. Заступник начальника Управління головного архітектора Ялтинської міської ради зловживав своїм посадовим становищем, що призвело до незаконного відчуження землі Юсупівського палацово-паркового садового комплексу. Як витікає з вироку суду, за текстом Бюро судової інформації, він обвинувачувався в тому, що в період 2007-2008 років видавав висновки про можливість закріплення земельної ділянки у власність для будівництва будинків і гаражів у межах парку-пам'ятника садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Мисхорський», а також пам'ятника архітектури Юсупівського палацово-паркового садового комплексу, який перебуває на балансі Держуправління справами президента і є однієї з резиденцій глави держави. Так, чиновник встиг видати земельні ділянки приблизно 20 громадянам, чим завдав шкоди охоронюваним законом державним інтересам на загальну суму 3,7 мільйона гривень. З них в 2,6 мільйона гривень оцінений збиток за видачу дозволів на будівництво в зоні Юсупівського палацово-паркового комплексу. У результаті недбалості, допущеної чиновником, із власності держави України вибули особливо коштовні земельні ділянки [10]. Бердянською міжрайонною природоохоронною прокуратурою Запорізької області порушена кримінальна справа щодо начальника одного з управлінь виконкому Бердянської міськради за ознаками злочину, передбаченого ч.2 ст. 367 Кримінального кодексу України. Ця посадова особа незаконно передала земельні ділянки для дачного будівництва, чим завдала шкоди державним інтересам на суму більше 8,5 млн грн. Так, встановлено, що чиновник у березні 2010 року не перевірила відповідність проектів відводу земельних ділянок чинному законодавству в порушення статей Конституції, Земельного кодексу України, при відсутності містобудівної документації м. Бердянська, рішень про планування, забудову, проектування й будівництво об'єктів житло-господарського й виробничого значення й благоустрою території Бердянської коси, і погодила висновки проектів відводу земельних ділянок на території Бердянської коси у власність для індивідуального дачного будівництва 18 громадянам. Загальна площа ділянок складає 1,6509 га [11].

Нині земельні ресурси залишаються найпривабливішим об'єктом для протиправних дій з боку державних службовців та працівників місцевого самоврядування. Суми хабарів, які вимагають службовці за незаконне вирішення земельних питань на користь приватних осіб, сягають від 10 тисяч до 5 мільйонів доларів США. В 2010 р. органами прокуратури направлені до суду кримінальні справи за ч. 3 ст. 368 КК України стосовно голови Болградської райдержадміністрації Одеської області, голови Кегичівської райдержадміністрації Харківської області, першого заступника Вишневого міського голови Києво-Святошинського району Київської області та інших посадових осіб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які вимагали та отримували хабарі за надання земельних ділянок у власність та користування [12, 49].

Забруднення й псування земель досить розповсюджене в Україні явище. Нажаль, у нашій державі як посадові особи, так і велика кількість пересічних громадян займаються забрудненням міст, селищ і сіл, парків, доріг і лісів. За даними Всеукраїнської екологічної ліги, в Україні площа земель, поглинених сміттєзвалищами, складає 167 тис. га, на них зосереджено 30 мільярдів тон побутового сміття та відходів. Майже всі землі є плідними. Існує найважливіша проблема стану полігонів та сміттєзвалищ, які десятки років тому вичерпали свої ресурси, зокрема: п'ятий полігон Києва, Стадницьке сміттєзвалище поблизу Вінниці, Малахівське на Тернопільщині та багато інших [13]. За даними Генеральної прокуратури України, щорічно загальний обсяг побутових відходів збільшується на 50, а промислових – на 175 мільйонів кубометрів. При цьому більше половини полігонів і сміттєзвалищ не відповідають санітарним нормам та нормам екологічної безпеки. Промислові відходи, у тому числі і токсичні, складаються на територіях підприємств, оскільки відсутні технології на їх знешкодження або утилізацію [4, 48].

Забруднення земель відбувається внаслідок потрапляння хімічних елементів у ґрунтові води, а також продукти харчування, які були вирощені на забрудненій цими елементами землі. В промислових районах нашої держави має місце передусім промислове забруднення токсичними елементами, в першу чергу важкими металами. Якісний склад забруднюючих речовин залежить від виду промисловості. Скажімо, біля Дніпропетровська, Маріуполя вміст свинцю ГДК перевищує в 22 рази. Кривий Ріг, Запоріжжя, Одеса - тут спостерігається надлишок токсичних елементів нікелю, свинцю, кадмію, ртуті, марганцю. Такі ж елементи потрапляють у сільськогосподарські угіддя західних регіонів, особливо там, де видобувається вугілля: м. Червоноград, Закарпатський ртутний комбінат. Локальні забруднення ґрунтів також відбуваються внаслідок сільськогосподарської діяльності, особливо в районах розташування великих тваринницьких комплексів: тут спостерігається надлишок сполук азоту, нітратний азот. До речі, нітратний азот має велику міграційну здатність. Він потрапляє в ґрунтові прошарки і може бути канцерогенним. На території

Україні розташовано близько п'яти тисяч складів отрутохімікатів. Незважаючи на те, що ці склади не діють, тут накопичується велика кількість пестицидів, невикористані залишки мінеральних добрив. Взагалі, якщо торкнутися теми застосування добрив і пестицидів, то на сьогодні в Україні склалася ситуація, яка визначає не рівень забруднення ґрунтів цими речовинами, а скоріше навпаки, деградацію ґрунтів від їх недостатньої кількості. Для порівняння: в Японії застосування мінеральних добрив коливається від 200 до 300 кг на 1 гектар. У нашій країні на початку 90-х років рівень застосування мінеральних добрив азоту і калію на 1 гектар складав 140 кг, а нині ця цифра становить 10-20 кг на 1 гектар [14].

Часто трапляються порушення правил знищення отрутохімікатів, а також користування ними в процесі оброблення рослин. Нашими дослідженнями було встановлено, що в селі Коржівка Хмельницької області з метою очищення території після вивезення з нею отрутохімікатів було розібрано склад. Однак каміння та цеглу після розібрання будівлі не прибрали. Після того, як пройшли дощі отрута почала змиватися з останків будівлі та попадала в землю, воду, повітря. Розпочалося випаровування отрути, розповсюдилися її запахи. Внаслідок цього мешканці села почали хворіти, особливо дісталось дітям, які мали проблеми із захворюванням дихальних шляхів, шкіри тощо. У селі Макеєвці Закарпатської області отрутохімікати зберігаються у пластмасових бочках, які не витримують їх навантаження, руйнуються і отрута потрапляє в ґрунт і воду. Органи виконавчої влади вживають заходів щодо утилізації як самих отрутохімікатів, так і тари, в якій вони зберігалися, для чого було укладено договір з приватним підприємством. Однак у 2010 р. коштів вистачило лише на половину виконуваних робіт. В селі Радісне Іванівської сільської ради Житомирської області при обробленні сільськогосподарських угідь (кропили ріпак та кукурудзу) фермерами використовувалась авіація сільськогосподарського призначення. В результаті порушень правил розсіювання отрута, попала в населений пункт і мешканці села отруїлись. Одна мешканка навіть була госпіталізована і довгий час знаходилась в реанімації з чисельними опіками отрутою та висипаннями на тілі.

Крім хімічного забруднення, деградація ґрунтів відбувається і в результаті засолення, підкислення, передусім водної та вітрової ерозії. Шкодить збереженню агроландшафту й розорення чорноземів. 60 відсотків чорнозему знаходяться в активному сільськогосподарському використанні. Щоб попередити такі негативні явища держава прийняла закон „Про охорону земель”. У 2000 році була створена державна служба охорони ґрунтів. За останні 10-15 років у зв'язку з економічними негараздами у країні, у ґрунти стали значно менше вносити мінеральних добрив. Здавалось би, певні ланки в екологічному ланцюжку повинні були б поновлюватись, але, на жаль, цього не відбувається. Ми спостерігаємо подальше погіршення стану ґрунту: накопичуються важкі метали, погіршується якість питної води, і як наслідок, - незадовільна якість сільськогосподарської продукції [14].

Забруднення ґрунтів відбувається як сміттєзвалищами, які функціонують на базі організації поводження з відходами суб'єктами господарської діяльності в порядку, передбаченому Законом України від 5 березня 1998 р. № 187/98-ВР «Про відходи», на основі виданих їм ліцензій, але при недотриманні ними правил і норм поводження з відходами, так і при незаконному їх розміщенні у місцях, які спеціально не передбачені для складування сміття. Нерідко суб'єкти господарювання розміщують відходи без затверджених лімітів на складування або перероблення. Наприклад, службові особи ВАТ «Регом», що в Дніпропетровській області, розміщували на території товариства відходи різного класу небезпеки без затвердження лімітів та не сплачували збір за забруднення навколишнього природного середовища, тим самим державі були заподіяні збитки на суму понад 300 тис. грн. За даним фактом Криворізьким природоохоронним прокурором 27 вересня 2010 р. порушено кримінальну справу відносно посадових осіб за частиною 2 ст. 364 КК України (Зловживання владою або службовим становищем). В Харківській області посадові особи МПП «Ірина» підробили ліцензію на поводження з небезпечними відходами і незаконно розміщували їх, забруднюючи землю. Внаслідок цього державі заподіяно збитки на суму 776 тис. грн. Проти посадових осіб Лозівською міжрайонною прокуратурою Харківської області 30 жовтня 2010 р. біло порушено кримінальну справу за ч. 2 ст. 364 (Зловживання владою або службовим становищем), ч. 1 ст. 366 (Службове підроблення), ч. 2. ст. 239 (Забруднення або псування земель, що спричинило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля) КК України.

Через нечіткість правового регулювання вчиняються правопорушення відносно земель прибережних захисних смуг, що проявляються в використанні їх не за призначенням. За матеріалами Генеральної прокуратури України, це стало можливим через невизначеність меж цих смуг та незабезпечення дієвого контролю з боку компетентних органів за цільовим призначенням таких земель. В 2010 р. фактично віднесено в натурі 86 тис. км, що становить лише 19,7 % від загальної площі (436 тис. км) прибережних захисних смуг. Найгірша ситуація у цьому відношенні в АРК, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Херсонській областях [12, 50]. За таких умов землі, на які поширюється правовий режим земель водного фонду, незаконно відносились до інших категорій, що призводило й призводить до неправомірного їх надання комерційним структурам та громадянам, які використовують їх під забудову промисловими та

житловими будівлями, що в кінцевому результаті шкодить як земельним відносинам, так і забруднює водойми України.

До використання не за призначенням можна також віднести діяльність посадових осіб (голови та начальника відділу земельних ресурсів) Герцаївської райдержадміністрації Чернівецької області, які без виготовлення проектної документації вносили неправдиві дані в державні акти на право власності на землю щодо зміни цільового призначення. В результаті таких дій майже 30 га земель сільськогосподарського призначення були незаконно переведені в розряд земель для будівництва та обслуговування житлових будинків, господарських будівель і споруд. Ці неправомірні дії завдали збитків державі на суму 1 мільйон 925 тисяч гривень [15].

Зняття і перенесення ґрунтового покрову, незаконне ним заволодіння донедавна не являлись правопорушеннями. Але розповсюдження таких дій і завдання шкоди землям різного призначення побудили законодавця прийняти відповідні заходи щодо правової охорони ґрунту. Не дивлячись на те, що адміністративна відповідальність за зняття та перенесення ґрунтового покрову земельних ділянок без спеціального дозволу (ст. 53-3 КУпАП) була введена Законом України від 15 квітня 2008 р. № 271-VI, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» [16], в той же час уже за період з набуття ним чинності (цей закон набрав чинності з дня його опублікування) у 2008 році було притягнуто за дане правопорушення 704 особи, у 2009 році правопорушень, передбачених ст. 53-3 КУпАП, в Україні нараховувалось вже 891, а в 2010 році у зв'язку з превентивною дією даної статті їх було лише 419 [5]. 15 листопада 2009 року законодавець встановив відповідальність також і за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 53-4 КУпАП) [17]. Цих правопорушень останнім часом реєструється небагато. Так, у 2010 р. Держкомстат України зареєстрував лише 38 проступків, передбачених даною статтею [5].

Думається, що своєчасне застосування працівниками правоохоронних органів норм адміністративного та інших галузей права у випадках посягання окремими особами на земельні відносини, дасть позитивний превентивний результат порушенням природоохоронного законодавства щодо такого об'єкту як земля.

Література

1. Словарь русского языка: в 4 т. / [под ред. А.В. Евгеньева. – [3-е изд., стереотипное]. – М.: Русский язык, 1985–1988. – Т. 1. – 1985. – 702 с.
2. Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV «Про охорону земель» України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – N 39. – Ст. 349
3. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – N 3-4. – Ст. 27.
4. Інформаційно-аналітичний бюлетень. Генеральна прокуратура України. Головне управління нагляду за додержанням законів щодо прав і свобод та захисту інтересів держави. Спеціальний випуск до розширеного засідання колегії Генеральної прокуратури України за підсумками роботи за 2010 р. К.: січень 2011 – 50 с.
5. Статистичні дані Держкомстатистики за 2006-2010 р.р.
6. Разумов В. Мошенничество и криминал. Посадят ли Черновецкого за дербан киевской земли // Електронний ресурс: http://vukraine.com.ua/blogs/moshennichestvo_i_kriminal/1325-posadyat-li-chernovetskogo-za-deriban-kievskoy-zemli/
7. Прокуратура уличила Киевсовет в дербане земли // Електронний ресурс: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/prokuratura-ulichila-kievsovet-v-deribane-zemli.html>
8. Галаур С. Роздавали наділи, як хотіли. Контроль. Нинішня влада взялася зламати корупційні схеми тінювого переділу найкращих харківських чорноземів // Урядовий кур'єр. – 11 грудня 2010 р. – № 233.
9. Електронний ресурс: <http://nedvizport.ru/sensacii/6805-deriban-zemli-chinovnikam-grozit-podesyat-let-tyurmy.html>
10. Чиновник за дербан землі у Юсуповського дворца «откупился» штрафом в 200 долларів // Електронний ресурс: <http://investigator.org.ua/news/14235.html/>
11. Офіційний сайт прокуратури Запорізької області // Електронний ресурс: www.przo.zp.ukrtel.ua
12. Інформаційно-аналітичний бюлетень. Генеральна прокуратура України. Головне управління нагляду за додержанням законів щодо прав і свобод та захисту інтересів держави. Спеціальний випуск до розширеного засідання колегії Генеральної прокуратури України за підсумками роботи за перше півріччя 2010 р. К.: липень 2010 – 56 с.
13. Бакай И. В Украине плодородные земли – места свалки // Укринформ. – 9 ноября 2010 г.

14. Соціально-економічні наслідки забруднення земель // Електронний ресурс:
<http://ua.textreferat.com/referat-5327.html>

15. За даними ГУБОЗ МВС України.

16. Закон України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – N 24. – Ст. 237.

17. Закон України від 5 листопада 2009 р. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – N 5. – Ст. 44.